

TÜRKİYE'NİN AKIL ÇAĞINA GEÇMESİ

Prof. Dr. AHMET MUMCU

Immanuel Kant, Dünya düşünce tarihinde devrim yapan "Saf Aklın Eleştirisi" adlı eserini 1781 yılında yayınladı. O günlerden birkaç yıl önce, 1773 yılında Osmanlı Devleti'nde şöyle bir olay geçti: O yıl, ünlü Baron de Todd'un gayretleriyle Hasköy'de, ileride kurulacak mühendishaneye temel olması için bir "Hendesehane" açıldı. Bu hendesehanenin açılmasına itiraz eden bazı hendeseciler çıktı. Bunun üzerine Baron de Todd bunları sınava çekti; bilgilerini anlamak istedi. Soru, bugünkü ölçülerimiz içinde dehşet vericidir: "Bir üçgenin iç açılarının toplamı kaç derecedir?" Kimse cevap veremedi. Sonunda içlerinden biri "Üçgenine göre değişir" dedi¹.

Evrenin en büyük gerçeklerinden biri olan çekim kanunu XVII. yüzyıl sonlarında Newton tarafından bulunup açıklanıyor; bilimin gelişme hızı akılları durduracak ölçülere çıkıyordu. Aynı sıralarda Leibniz diferansiyel matematiğin ilkelerini dünyaya ilân ediyordu. Gene aynı yıllarda, 1716'da, Avusturyalılarla yaptığımız Petervaradin Savaşı, vezir-i azam Damat Ali Paşa'nın müneccimlere danışması sonucu yitiriliyor ve yıldız hesaplarını doğru yapamadığı, bu sebeple savaşın kaybedildiği iddiası ile bir molla cezalandırılıyordu². Osmanlılar bilimsel düşünceye o kadar yabancı kalmışlardı ki, aynı savaşta şehit düşen Ali Paşa'nın malları müsadere edilirken, muhallefatı içinde bulunan kitaplardan felsefe, eski çağ tarihi ve astronomiye ait olanların genel kitaplıklara konulması Şeyhülislâm İsmail Efendi'nin fetvası ile yasaklanıyordu³. Demek ki, yıldızlara inanarak savaş yöneten Ali Paşa, devletin en saygın kişisi olan ve en bilgili adam sayılan Şeyhülislâmdan daha ileri düşünceli imiş.

¹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Tarihi, IV, Ankara 1956, s. 480 not 1.

² Aynı eser IV/2, 534 not 1.

³ Adnan ADIVAR, Osmanlı Türklerinde İlim, (İkinci Tabı), İstanbul 1943, s. 139.

Teleskop ve dürbün 1608 yılından itibaren Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştı. Medreseli iki Türk astronomunun 1672 yılında teleskoptan habersiz oldukları saptanmıştır⁴.

Rastgele verdiğimiz bu birkaç örnek, Osmanlı toplumundaki bilim anlayışının durumunu göstermektedir. Bu tür olaylar ne yazık ki sayılamayacak kadar fazladır. İleride birkaç örnek daha vereceğiz. Bütün bunlar Osmanlıların, XVI. yüzyılda batıda başlayan "Akıl Çağının" içine giremediklerini, bu çağın nimetlerinden yararlanamadıklarını pek açık bir biçimde göstermektedir. Öyle ise, "Akıl Çağı" nedir?

Akıl Çağının nasıl başladığını, geliştiğini bu kısa yazıda anlatmak, kuşkusuz mümkün değildir. Ama, birkaç cümle ile bir kaba şemasını çizmeye de çalışmamız, konumuzu anlayabilmemiz için gereklidir.

Dar anlamıyla akıl çağı, büyük matematikçi ve filozof Descartes'in XVII. yüzyıl başlarında yaydığı "akılcılığın" (Rasyonalizmin) egemen olduğu dönemlerdir. Ama, rasyonalizme, felsefî görüş bakımından aykırı olan deneycilik de aslında akıl çağının içindedir. Rasyonalizm, bilgiyi edinmek için ilk ve en önemli işlevin akla düştüğünü söylerken, deneyciler bilgimizi ancak deneyle kazanabileceğimizi ileri sürerler. Bize kalırsa, aslında deneyciler de eninde sonunda akla dayanırlar. Bu bir zorunluluktur. Deneyle kazanılan bilgilerin, gerçek anlamıyla eleştirilmesi, sistemleştirilmesi, gene akılla olacaktır. İşte XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Batıda yayılan akılcılık, deneycilik ile birlikte akıl çağını açmıştır. Evet, gerçek anlamıyla akıl çağı Descartes ile başlamıştır; ama, o büyük dâhiyi doğuran önemli başka olaylar vardır.

Antik felsefeyi dirilterek, akıl ile inancı dağdaştırmaya çalışanlar, ilkönce İslâm uygarlığından çıkmışlardır. Bu bir gerçektir. Batıda Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra kurulan devletlerde antik kültür ile ilişki kesilmişti. İslâmlık geniş alanlara yayılmaya başlayınca İslâm bilginleri ellerine geçen antik eserleri okuma yoluna girdiler. Özellikle Yunanlı filozoflardan Platon ile Aristoteles'i tanıdılar. Doğa bilimleri alanındaki belli başlı eserleri öğrendiler. Böylece İslâm dünyasında bir uyanış oldu. XI. yüzyılda bu gelişme

⁴ Hikmet BAYUR, XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri, Ankara, 1974, s. 26. not, 41.

doruk noktasına vardı. Özellikle Endülüs Arapları aracılığı ile Batı dünyası antik düşünce ile temasa geldi. İslâm bilginleri akılcı bir görüşe yaklaşmak üzere iken, gene aynı yüzyılda Gazzali'nin (1058-1111) başlattığı mistik akım, İslâm uygarlığına egemen oldu. Bu yeni akım, akıla güvenilmemesini, gerçeklerin ancak inanç ile kavranabileceğini belirtiyordu. Doğu İslâm alemi bu akıma tutsak oldu. Endülüs Müslümanları bir süre bu akımın dışında kalabildiler. Hatta, mistik akımın Doğuda gelişmesi sırasında, İspanya'da İslâm uygarlığının en büyük dâhisi İbnirrüşt (1126-1198) çıktı. Belki skolastik felsefede en rasyonel düşünen bilgin o'dur. O'na göre, akıl, inançtan önce gelir. Batılılar Averroes dedikleri İbnirrüşt'ün düşüncelerini benimsemişler, ona bağlı okullar kurmuşlardır. Öyle ki, sonraları Hıristiyan skolastiğine ters düştüğü için büyük Ortaçağ filozofları, özellikle von Aquen ve Magnus, o'nun düşüncelerini çürütmek için uğraşmışlardır.

İbnirrüşt akılcılığı, daha O'nun sağlığında, Endülüs'te bile tehlikeli bulunmuştur. Doğu İslâm dünyasına ise en küçük bir etki dahi yapamamıştır. Bir süre sonra Endülüs de karanlıklar içine daldı. Artık, XII-XIII. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında sadece din bilgini yetişmektedir. Doğa bilimleri, en çok İbn-i Sina, el-Kındi, el-Biruni düzeyinde kalmıştır. Hatta bir süre sonra o düzeyin bile altına düşülmüştür. Bir dâhi sosyolog olan İbni Haldun, XIV. yüzyılda adını bugüne kadar duyurabilen son evrensel İslâm bilginidir. İşte bu sıralarda Batı bilim alamında yavaş yavaş devrim çağı da başlıyor. İslâm bilim ve felsefesinden devraldıkları antik mirası, batılılar artık skolastik düşünce alanından çıkarmaktadırlar. Daha XIII. yüzyılda akıl ve gözlem yoluyla gerçeklere ulaşma yolları denenmeye başlanır. Bu konuda özellikle Roger Bacon (1210-1294)'un adı belirtilmelidir. Batı dünyasındaki uyanma, sonunda XV. yüzyılda artık çok açık bir hedefe, yani akılcılığa yönelmektedir. Ortaçağ bilimi, bu yüzyılda Kopernikus'un (1473-1543) ünlü buluşu ile iflas eder. Onun ardından gelen Tycho Brahe (1546-1601) ve nihayet Kepler (1571-1630) aklın, matematiğin zaferinin, uzayın gizli kanunlarını bulma yoluna girilmesinin başlangıcıdır. Özellikle Kepler astronomi ve mekanik konularında, devrim yapmıştır.

Öyle sanılır ki XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl, bilimsel gelişmenin altın çağıdır. O dönemde Vesal, Ortaçağ anatomisini bırakarak modern tıp biliminin temelini atar. O yüzyıl Galilei fizik

bilimini skolastik kalıplardan, Aristoteles sisteminden çıkartır. Düşünce ve deney yolu ile fizik kanunlarını araştırır. Bilimde “niçin” sorusu yerine “nasıl” sorusunun cevaplandırılmasını önerir. Ve gene o yüzyılın sonunda akıl çağını gerçekten açan Descartes doğar (1596). 1650 yılına kadar yaşayan bu dahiye insanlık çok şey borçludur. Descartes, aklın en büyük buluşu olan matematiği büyük bir zevkle işlemiş, akıldaki temel ilkelerin matematikle olan ilişkisini ortaya çıkarmıştır. John Stuart Mill’in (1806-1873) O’ndan ikiyüz yıl sonra söylediğine göre, Descartes matematiği içinde özellikle “analitik geometri pozitif bilimlerin ilerlemesi yolunda bugüne kadar atılmış olan en büyük adımdır”⁵. Böylesine büyük bir dahi, gerçeklerin, hatta doğrudan doğruya varolmanın, ancak “akıl” ile mümkün olacağını ortaya atarak akılcılık akımını başlatmıştır. Düşünmekle varolunabilir: “Düşünüyorum, öyle ise varım”. Artık, deneyçileri de içine alan ve özgür düşünceye dayanarak “kendini bulan, aklın ışığı ile aydınlanmış”⁶ yeni bir çağ başlamaktadır. XVII. yüzyılda Descartes matematiği işlenir, fizik bilimi bağımsızlaşır. 1628’de Harvey kan dolaşımını bulur ve Ortaçağ tıbbı da kesinlikle tarihe karışır. Hele bu yüzyılın sonunda, yukarıda belirttiğimiz çekim kanununun Newton tarafından bulunması bilimsel gelişmeyi doruk noktasına çıkarır. XVIII. yüzyıl, bu ana buluşlara dayanılarak yeni üstün başarıların kazanılmasına yol açmaktadır. XVII ve XVIII. yüzyılda Batı bilimindeki buluşların adlarını saymak bile saatler alabilir. Bütün bu gelişmeler sanayileşmeyi doğurmuş ve modern toplum modeli belirmiştir.

Akılcılık giderek yalnız pozitif bilimlerde değil, diğer alanlarda da yerleşti. Daha Ortaçağ sonlarından itibaren, Romalıların akla dayanarak geliştirdikleri hukuk, yeniden araştırma konusu yapıldı. Hukuk, akla dayandırılmaya başlandı. Sanatta, doğayı veya insanı anlatmak yolu tutuldu. Bu yolla üstün eserler yaratıldı. Reformun getirdiği ortam içinde, toplum olmasa bile, düşünce özgürleşti; aklın ışığı ile bağımsızlaştı. İleride bu, devlet ve siyaset felsefesine de yansıtacak ve XIX. yüzyılda demokrasi de akılcılığın bir ürünü olarak tarihteki yerini alacaktır. İlk akılcıların başlangıçta, özellikle kilise

⁵ Erich Temple BELL, Büyük Matematikçiler, (Tercüme Edenler: Ömer İnönü, Cüneyt Akova, İsmail İşven, Zübeyr Demirgüç) 1, İstanbul. 1945. s. 31.

⁶ Macit GÖKBERK, Felsefe Tarihi, İstanbul 1962, s. 178.

çevrelerinde tepki ile karşılaştıkları bilinir. Bunların bir bölümü ölüm tehlikesi içinde, büyük yoksulluklarla savaşıyorlar. Galilei'nin başına gelenleri herkes hatırlar. Öyle ki, çağdaşı Descartes, O'nun başına gelenlerden ürktüğü için büyük bir araştırmasını yayınlamaktan kaçınmıştır. Ancak şurası da bir gerçektir: Galilei olayından sonra akılcı bilginlerin saygınlığı arttı. Örneğin, Descartes'in ününü duyan İsveç Kraliçesi Christine onu yanına çağırmıştır. Özellikle aristokrat çevreler ve yeni canlanan burjuvazi XVII. yüzyıl başlarından sonra kesinlikle bilimin yanında yer almışlardır. Hatta büyük bazı bilginler daha da önceleri, XIV. yüzyılda horlanmalarıyla birlikte, onları her zaman destekleyip koruyabilecek soylular bulabilmişlerdir. Giderek özgür düşüncenin doğduğu yerlerden olan Avrupa üniversiteleri onları açan, besleyen kralların, prenslerin, kent halklarının övünç ve kıvanç noktaları olmuşlardır. Arada bir ufak tefek sürtüşmeler dışında, kilise, bilimle karşı karşıya gelmekten çekinmiştir. Hattâ artık kilise içinden bile bazen ünlü doğa bilginleri çıkmaktadır.

Sanat alanına XVIII. yüzyıl sonundan itibaren romantizm egemen olmaya başlar. Bu belki akılcılığın katı gerçekçiliğine karşı doğan bir tepkidir. Ama şu var ki, romantik sanatçılar da insanı, toplumu kendilerine konu almışlardır. Yaklaşımları akılcıdır. Ancak daha duygulu ve coşkuludurlar. Bilime ise romantizmin girmesinin mümkün olmadığını belirtmek gerekir.

Şimdi gözlerimizi Osmanlı âlemine çevirelim: Osmanlı Devleti kurulduğu zaman, İslâm dünyasında biraz önce belirttiğimiz durgun çağ başlamıştı. Bir bütün olan İslâm uygarlığı içinde bulunan Türkler, bilim alanında, eskiden yazılmış eserleri ve onların içindeki düşünceleri doğru olarak kabul etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti gelişmeye başladığı zaman, skolastik bilimle uğraşacak elemanları bile yoktu, yahut çok azdı. Bu nedenle, İslâm bilimsel gelişmesinin kalıntılarının bulunduğu Doğu ülkelerinden zaman zaman bilgin ithal edilmek zorunda bile kalınmıştır. II. Mehmet zamanında Osmanlı biliminde "eski usul" bir canlanma vardır. XI-XII. ci yüzyıldaki gelişme çağının ürünleri İstanbul'da toplanmakta, bu eserlerin okunması, şerhi, tartışılması özendirilmektedir. Ortaçağ tıp ve matematiği mümkün olan ölçüde öğretilmek istenmektedir. Unutulmaması gerekli olan, artık bu bilimlerin öldüğünü hatırlamaktır. II. Mehmet

büyük bir iyi niyetle eskiyi restore etmek isterken, birkaç yıl sonra Kopernikus çıkacaktır.

III Mehmet'in çabaları bile o'ndan sonra verimsiz kalmıştır. Osmanlı Devleti siyasal ve askeri bakımdan geliyordu ama, sınırlarının birkaç yüz kilometre uzağında başlayan akıl çağından tam anlamıyla habersizdi. Descartes, Kepler, Galilei, Harvey, Bacon ve nice-leri XVI-XVII. yüzyıllar Avrupa'sının bilim hayatını altüst ederken, en gelişkin medreselerin bulunduğu İstanbul'daki müderrislerin bu adlardan hiç haberleri yoktu. Hele o yüzyıl artık, İslâm skolastiğinin büyük eserlerini bile okuyup anlayacak bilgin kalmamıştı. Nerede kaldı ki örneğin Kepler, hatta Kopernikus bilinsin.

XVII. yüzyıl sonunda bu karanlık gidiş daha da hızlanır. Batıdaki bilim gelişmesinin tümünden dışında kalan Osmanlı devletindeki medrese sistemi de çöker. Bilimler tek bilim – şariat – olarak okutulur. Öyle ki “Medrese-i Tıbbiye” gibi bir yerde müderrislik yapan kimse, kadınlara bile atanmaktadır⁷. Din öğretimi herşeydir. Tıp, fizik, matematik bile dinin içindedir⁸.

Ama isterseniz bütün bu söylediklerimizi, Osmanlı tarihini ve uygarlığını en iyi tanıyan ve seven İ. H. Uzunçarşılı'nın dilinden tekrarlayalım. Bilindiği gibi XVI. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemi olarak kabul edilir. O dönemdeki bilim durumu için Uzunçarşılı bakınız ne diyor: “. . . Avrupa'da Rönesansın husule getirdiği faaliyet almış yürümüş bulunuyordu. Halbuki Osmanlılarda müspet ilimlerin ve aklı eserlerin yerine naklî ilimlerin daha ziyade revaç bulması Avrupa ilim âlemiyle bir tezat teşkil ediyordu”. Öyle ki “müspet ilimlerden şöyle böyle okunanlar bile medreselerden çıkarılmışlardı”⁹. XVIII. yüzyıl için aynı yazarın hükmü daha da acımasızdır. “Bu asırda, her ne kadar medrese âlimlerinin mahdut mikdarda telifleri görülüyor ise de, bunlar ilmi bir teliften ziyade tefsir ve hadise dair mütalâalar ile bazı dinî, hukukî ve felsefî eserlere hâşiye, şerh ve talikat ile avâmil, izhar ve kafiye gibi kavaide dair herhangi bir ilme dair eserlerin izahından ileri geçmemektedir. Âlimlerimizin bu tetkikleri hiç şüphesiz fikir hareketi idiye de sahası

⁷ Başbakanlık Arşivi Fekete Ayrımı Belgeleri. A. RSK. Tarihi: 6. Ş. 1086/26 1675.

⁸ ADIVAR, 105.

⁹ UZUNÇARŞILI, III/2, 1954, s. 490, ve not.

pek dar olan şark ilim metodundan dışarı çıkamayan ve eski dar çerçevesi içinde kalan bir hareketten ileri geçememekte idi. Bizdeki bu Ortaçağ kafasının hiç değişmeyen devamına karşı Batı ilim âlemi her sahada geniş adımlarla ilerlemiş ve ilerliyordu”¹⁰.

Rahmetli Uzunçarşılı'nın ve en ünlü eserlerinde aynı görüşü paylaşan Adnan Adıvar'ın bu sözlerine ufak bir ekleme yapmak gerektir: XVI. yüzyıl sonundan itibaren, tek bilim olan din alanında bile sönüklük başlamıştır. Din bilginleri bir Kemalpaşadaze veya Ebussuud Efendi ayarına çıkamamaktadırlar. Hatta onların düzeyinin altında olanlar bile günden güne azalmaktadır.

Ama XIX. yüzyıla kadar, gelişmemekle birlikte din kadar önemli bir başka konu vardır ki, o, hiç ihmal edilmez. Bu da “İlm-i nücum”dur. Yani astroloji. Saray başta olmak üzere, müneccimsiz hiçbir iş görülemez duruma gelinmiştir. İlk zamanların böyle safsatalara aldırış etmeyen gerçekçi padişahları ve devlet adamları gitmiş, her işini yıldız falıyla saptanan “eşref saate” bırakanlar gelmiştir. Müneccimbaşı sarayda seçkin bir yere sahip görevliydi. XVIII. yüzyıl başında yazdığı ünlü kitabında Kantemir, müneccimbaşılık hakkında dikkate değer bilgiler verir¹¹. Gerçekten hele o yüzyılda artık müneccimsiz hiçbir iş görülemez. Örneğin, Batıdaki o büyük yüzyılın ikinci yarısında, 1757-1774 tarihleri arasında, “uyanık düşünceli ve düzeltim yanlısı” olarak ün kazanan III. Mustafa, Osmanlı padişahıdır. Bu padişah, Batıdaki gelişmeyi takdir ve kıskançlıkla izler.

Düzeltilim yapmak ister ama, O'na göre Avrupalıların ileri gitmesinin baş nedeni çok iyi müneccimlere sahip olmalarıdır. Böylece, olayları daha önceden görüyorlar ve gerekeni yapıyorlardı. Bu hükümdar Avrupa'dan astroloji kitapları getirirdi. Bakınız, o zamanın Fransız elçisi Verge'ne ne diyor:

“Padişah Fransızların müneccimler vasıtası ile gelecek bütün olayları öğrendiklerine inanmıştı. Bunun tersine bir türlü kani olmak istemiyordu. Bu kadar acaip hurafeyi yıkmak için elimden geldiği kadar beyhude yere çalıştım. Başarı sağlayamadıktan başka padişah ve vezirlerinin Fransız Krallığının mükemmel müneccimlere malik olduğuna, ola-

¹⁰ Aynı Eser, IV/2, 11959, 522.

¹¹ Demetrie KANTEMİR, Geschichte des Osmanischen Reiches, Hamburg, 1745, s. 586, not 17 vd.

cak herşeyden evvelce haberdar edildiğine ... samimi bir şekilde inandıklarını gördüm".¹²

Aynı padişah yedi yıl savaşlardan başarı ile çıkan, o zamana kadar sesi duyulmamış Prusya'nın dikkat çekici gelişmesini de güçlü müneccimlere sahip olmasına bağlamıştı. Hattâ Prusya Kralı Büyük Friedrich'e elçi olarak yolladığı Ahmet Resmî Efendi'ye verdiği talimatta, kralın kendisine iyi müneccimler yollamasını rica ettiğini bildirmiş ve bu isteği krala iletmiştir¹³. O sıralarda Kant'ın, Prusya'da yaşadığını düşünmek, Voltaire'nin Friedrich'in danışmanı olduğunu hatırlamak Alman üniversitelerinin durumunu gözler önünde canlandırmak, III. Mustafa'nın isteği üzerinde Friedrich'in neler düşündüğünü bizlere anlatabilir.

İlm-i Nücum'a rağbet sürüp gitti. XIX. yüzyıl başında Osmanlı ülkesini ziyaret eden Wittmann, gemilerin denize indirilişinde bile eşref saat aranmasını hayretlerle belirtir¹⁴. En rasyonel Osmanlı hükümdarı II. Mahmut (1809-1839) bile bu gelenekten yakasını sıyıraramamıştır. Gemilerin denize indirilmesi için eşref saat saptanması yolunda hatt-ı hümayunları vardır¹⁵. Gene, ileri fikirli bir hükümdar olan III. Selim'in (1789-1807) önemli devlet işleri için istiareye başvurduğu bilinir¹⁶.

Türk toplumunun akıl çağına geçmesi için yavaş yavaş atılmaya başlanan adımları kısaca görmeden önce şurasını da söylemek gerekir: Osmanlı toplumu uygardı. Tarihe geçmiş Osmanlı uygarlığı olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Ünlü uygarlık tarihçisi Durant'ın dediği gibi "Hıristiyanlar karşısında Türkleri barbar olarak değerlendirmek kaba bir yanılgıdan başka birşey değildir. Türkler gerçekten uygardılar"¹⁷. Osmanlılar, kendilerine geçen skolastik İslâm bilimini XVI. yüzyıla kadar elden geldiğince değer-

¹² Enver Ziya KARAL, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, I, Ankara. 1946, s. 1, vd.

¹³ Aynı Eser, Aynı yer.

¹⁴ W. WITTMANN, Reisen in der evropaischen Turkey, (İng. çev. Bergk), Leipzig 1804, s. 128.

¹⁵ Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümayunlar Dizisi, II. Mahmut, sıra 2,3 (1225/1810).

¹⁶ KARAL, 118.

¹⁷ Will DURANT, Das Zeitalter der Reformation (VI-Geschichte der Zivilisation). Bern, 1959, s. 717 vd.

lendirdiler. Müslümanlığa sıkı sıkıya bağlı olmaları onlara başlangıçta büyük bir enerji vermişti. Pratik ve kavrayıcı zekâları, sistemli ve doğru düşünme yetenekleri, enerjileri kısa zamanda güçlü bir devlet ortaya çıkardı. Bu devletin askerî örgütü uzun süre Batı ülkelerine örnek oldu. Osmanlılar, son derece elverişli ve pratik, iyi işlediği takdirde ekonomik gelişme sağlayan bir toprak rejimi kurmuşlardı. Şehircilik bir yana bırakılırsa hem dinsel hem de sivil mimarlıkta çok ileri gitmişlerdir. XVI. yüzyılda, devletin yayılma siyasetine uygun olarak coğrafya alanında önemli adımlar atmışlardır. Dinsel bilgilere çok değer vermişler, medreseyi sevmişlerdir. Ulema büyük bir saygınlık sahibi olmuştur. Kendi ölçüleri içinde oldukça tutarlı tek sesli müzik yaratmışlardır. Emsalsiz hoşgörülerini, devlet yönetim sanatında uzun süre üstat olmaları, ülkede barınan çeşitli ulusları barış içinde yaşatmıştır. Ama, Ortaçağ biliminin dışına çıkamamak nedeniyle, içtenlikle kabul etmelidir ki, dünya uygarlığının bilim alanına büyük bir hizmet verememişlerdir. 600 yıldan fazla süren bu uygarlık, XVII yüzyıl başına kadar nihayet ünlü bir coğrafyacı Piri Reis ile, skolastik bilgileri ve verileri bize çok dikkatli bir yolla aktaran Kâtip Çelebi'den başka adların varlığını gösterememektedir. Piri Reis'in ünlü haritası, bir büyük başarıdır. Ama Türk coğrafyası ondan sonra, akılcı yola giremediği için gerilemiştir. Piri Reis'in torunları o'nu unutmamışlardır. 1513 yılında çizdiği ünlü haritadan 250 yıl sonra, 1770'de geçen hazin bir olayı belirtmek isteriz: O yıl bir Rus donanmasının Baltık Denizi'nden Akdeniz'e açıldığı öğrenildi. Bu haber üzerine Osmanlı devlet adamları, padişah, kaptan paşa, herkes, Rus filosunun ancak Venedik'teki kanallar yoluyla Adriatik Denizi'ne gelebileceği kanısına kapılarak, Venedik Elçisi'ne çatmışlardır¹⁸. Daha sonra, Tanzimat ötesinde, okullarda harita göstermek ve çizmenin yasak edildiğini hatırlatırsak, durumun dehşetini daha iyi kavramış oluruz¹⁹. Ünlü Kâtip Çelebi, yaşadığı XVII. yüzyılda, gerçi pozitif bilimlerin önemini, gözlem ve deney yollarının yararını göstermeye çalışmışsa da, bir buluş sahibi değildir. Aristoteles mantığından dışarı çıkamamıştır. Ama o yüzyılda, aklın övgüsünü yaptığı için adı saygıyla anılmalıdır. Zira, o dönemde Kâtip Çelebi'yi, medreseli

¹⁸ BAYUR, 27.

¹⁹ Cevdet Paşa, Tezakir I, (Baysun Yayını), Ankara, 1953, s. 11.

olmadığı için küçümsemişlerdir. Bir de XVII. yüzyıl Batı bilimini düşününüz.

Osmanlı uygarlığının temsilcileri XVIII. yüzyıl ortalarına doğru, belirsiz bazı gerçekleri görmeye başladılar. Bazı hekimler, Batıda XVI. yüzyılda çıkmış, ama çoktan eskimiş bazı tıp kitaplarındaki bilgileri kullanmışlardır. Ancak, bu hekimlerin en başta gelenlerinden Abbas Vesim Efendi, XVIII. yüzyılda daha hâlâ, kan dolaşımını bulan Harvey'den habersizdir²⁰. Öyle sanılır ki bu hekimler Batı ile biraz daha sık temas eden Musevî ve başka zimmî hekimlerin eski notlarından, bilinçsiz bir biçimde yararlanmışlardır. Gene aynı yüzyılın ilk yarısında Macar asıllı İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı uygarlığına basımevni soktuğunu biliyoruz. Ama, basımevni'nin Osmanlı ülkesine girmesi kültür sorunlarının çoğunun çözülmediği anlamına gelmez. Toplum bu yeniliği anlayacak ve hazmedecek durumda değildi. Basımevni'nin açılış tarihi olan 1729'dan 1830'a kadar ancak 180 çeşit kitap basılabildi. Batıda ise basım tekniğinin bulunduğu 1454 yılından 1500 yılına kadar geçen 56 yıllık sürede 40 000 çeşit kitap basılmıştır²¹. Ama basımevniyle, çok sınırlı da olsa Batıdaki bilimsel gelişmelerle ilgili yüzeysel bazı haberler Osmanlı toplumuna gelmektedir. Örneğin, İbrahim Müteferrika, Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sını basarken eklediği zeyillerde Kopernikus, Galilei ve Descartes'in adlarını bir iki satırla zikretmiştir²². Böylece, kimse pek kavramasa dahi, bazı büyük bilim adamlarının hiç olmazsa adları Osmanlılara duyurulmuştur. Gene aynı yüzyılın ortasında İbrahim Hakkı Efendi, ünlü Marifetname'sinde, skolastik fizik ve kimya bilginlerini oldukça düzenli bir biçimde sıraladıktan sonra, Müteferrika'dan öğrendiği Kopernikus sistemini anlatıp savunmaktadır. Osmanlı bilgininin Kopernikus'tan üç yüz yıl sonra böyle bir düşünceye sahip olması önemli bir olay sayılabilir. Ancak, bu ünlü Marifetname'deki tek yenilik de budur²³. Aynı yüzyılda bazı coğrafya ve matematik kitaplarının Osmanlıcaya çevrildiği anlaşılmaktadır. Nihayet, yüzyıl sonlarında, yazımızın başında anlattığımız Hendesehaneler ve Mühendishaneler açılır.

²⁰ ADIVAR, 169, vd.

²¹ Jale BAYSAL, Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar, İstanbul. 1968, s. 13.

²² ADIVAR, 159.

²³ Aynı Eser, 163, vd.

Türk teknik adamları pratik Batı matematiği ve fenni ile ilk kez tanışır. Doğaldır ki, bütün bu çabalarda akıl çağını kavramak isteği ve bilinci yoktur. Sadece iyi ve güçlü ordulara kavuşmak, "eski günlere dönmek" özlemi vardır.

XIX. yüzyıldaki çabalar daha fazla ve dramatiktir. III. Selim'den sonra gelen II. Mahmut döneminde Batı bilimine geçiş isteği arttı. Eğitim etkinliği genişletildi. Ama skolastik kafa, Batı biliminde direniyordu. Nitekim II. Mahmut döneminde modern tıp bilimine geçişi sağlamak için Tıbbiye açıldı. Ama zamanın şeyhülislâmı anatomi derslerinde Müslüman cesetlerinden yararlanmaya izin vermemişti. Bu sebeple Tıbbiye'nin açılması tehlikeye girdi. Sultan cesurca bir karar vererek Şeyhülislâm'ın yasağını kaldırdı²⁴. Bu ve buna benzer başka cesur kararları, II. Mahmut'u karalamaya yetmiş ve o'na hemen "Gâvur Padişah" sıfatı yakıştırılmıştır²⁵. II. Mahmut'un büyük bir özenle kurduğu modern ordunun, 1839 yılında, Nizip'te komutanı Hafız Paşa'nın istiareye yatması sonucu nasıl imha edildiği de herkesçe bilinmektedir²⁶.

Gene de, kurulan Tıbbiye'nin Osmanlı toplumunu akıl çağına yaklaştırmakta büyük yararları olmuştur. Modern tıp bilimi ile uğraşan değerli Türk hekimleri yetişmiştir. İlk yeni hekimlerimiz, örneğin Mustafa Behçet Efendi, daha skolastik tıp ile modern tıp arasında bocalamışlarken Şanizade Ataullah Efendi, bu tereddüdü yıkarak modern tıp bilimine kesinlikle geçmiştir. Gene o dönemde, geliştirilen Mühendishane'de Hoca İshak Efendi Batı müspet bilimlerini ilk kez tam olarak tanıtmıştır. Böylece Batı bilimlerini tanıyan ve uygulamaya sokan Türkler tarihimizde belirmeye başlamışlardır. Tanzimatla birlikte Batı bilimine giriş çabaları artar. XIX. yüzyıl sonuna kadar yeni bazı okullar daha açılır. Nihayet ilk üniversitemiz XX. yüzyıl başında kurulur.

Darülfünûn, yani üniversite Türkiye'ye ne getirdi? Kuşkusuzdur ki, onun getirdikleri yalnız ve yalnız olumludur. Bu üniversite'de sınırlı dallarda araştırma ve öğretim yapılmakla birlikte, oldukça yararlı sonuçlar alınmıştır. Darülfünûn Cumhuriyet dönemine kadar kaç hekim, kimyacı, fizikçi, matematikçi, sosyal bilimci yetiştirdi? Bunlar, ne ölçüde ve nerelerde, nasıl hizmet gördüler? Araştırılması,

²⁴ Turhan FEYZİOĞLU, Atatürk Yolu, İstanbul 1981, s. 9, not 9.

²⁵ KARAL, Osmanlı Tarihi, V, Ankara. 1947, s. 168.

hattâ bir doktora çalışması yapılması gerekli bir konudur bu. Ama bugünkü hocaların hocalarını, XX. yüzyıl başında kurulan Darülfünûn hocaları yetiştirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askerî alanda çöküşü ve sonra tümenden yokoluşu üzerine, Türk ulusunun üstün dinamizmi ve vatanseverliği bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni yarattı.

Hiç söylemeye gerek yoktur ki, tarihte pek çok devlet kuran Türkler, bu kez de, devletlerini yeniden inşa etmişlerdir. Bu yapının mimarı da Atatürk'tür.

O'nun doğumunun 100.cü yılını daha yeni kutladık. Atatürk bilimsel, özel, kişisel, siyasal yüzlerce çeşit görüş açısından tahlil edildi. Tartışıldı. Ama, O'nun inkılâplarını ve görüşleri incelenirken, bir önemli özelliği, belki en büyük özelliği ihmal edildi: Atatürk, Türk tarihinde gerçek akılcılık çağını başlatan insandır.

Tanzimat'tan sonra da pek önemli değişiklikler ve yenilikler yapılmasına rağmen büyük düşünce ve bilim sistemleri ile bunların uygulanmalarından doğan bilimsel, ekonomik ve teknik gelişmeler, tüm çabalara rağmen, Osmanlı ülkesine girememiştir. İşte akılcılığı ve bilimciliği devletin ve toplumsal hayatın her alanına yaymaya çalışan, akla aykırı herşeyi reddederek, yenileşmenin en büyük koşulunu gerçekleştirmeye çalışan Atatürk'tür. O'nu en iyi tanıyanlardan Falih Rıfkı Atay bakınız ne diyor: "İnkılâpçı ve ıslahatçı Mustafa Kemal bir beyin adamı idi. Beyni, kendi kalbinin de bütün isyanlarını bastırırdı. Bir gün bir Türk armasına hangi timsaller konulacağı tartışılırken eski Türk kurdundan bahsedilmesi üzerine: -Timsal, timsal, insan zekâsıdır timsal, diye haykırmıştı. Zekâ, akı ve müspet ilim, O'nun saygısı yalnız bunlara olmuştur"²⁶. Sayın Afet İnan'a söylediği gibi "akıl ve mantığı halledemeyeceği hiçbir mesele yoktur"²⁷. Bu, çok önemli bir sözdür ve Atatürk'ün temel hayat felsefesini en açık biçimde gözler önüne sermektedir.

Akılcılığı ve onun sonucu olan bilimciliği Atatürk'ün sistemli bir biçimde Batı felsefesini araştırıp inceleyerek tanıdığını ileri sürmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nde hemen hiç bilinmeyen bu akımları Atatürk ne zaman ve nasıl öğrenecekti? Onun akılcılığı,

²⁶ Falih Rıfkı ATAY, Çankaya, İstanbul. 1950, s. 367.

²⁷ A. Afet İNAN, M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım, Ankara. 1969, s. 7.

dehasının özelliklerinden gelmektedir. Akılcılığı kendi gözlem ve izlenimlerine dayanarak çıkarmış ve Türkiye'de her işin akla ve bilime dayandırılması gereğini açıkça ortaya koymuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Atatürk'ün, akılcılık ilkesinin dine aykırı olmadığı yolunda halkı inandırmak denemeleri yaptığını biliyoruz. 1923 yılında söyledikleri bu bakımdan dikkate değer: "Bizim dinimiz en akla uygun ve en tabii bir dindir. Bir dinin tabii olması için akla, fenne, mantığa ve ilme tetabuk etmesi lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen mutabıktır"²⁸. Gene şu sözleri ilginçtir: "Bizim dinimiz için bir miyar vardır. Bu miyar ile hangi şeyin bu dine muvafık olup olmadığını kolayca takdir edersiniz. Hangi şey ki akla, mantığa, menfaat-i ammeye muvafıktır, biliniz ki o bizim dinimize de muvafıktır, o şey dindir"²⁹. Bu sözler ile Atatürk belki akıl ile inancın ayrı şeyler olduğunu da sezdirmek istemiştir. Ankara Hukuk Fakültesi'ni açarken 5 Kasım 1925'te yaptığı ünlü konuşmasındaki şu cümleler, O'nun geri kalmışlığımızın sebebini en aydınlık biçimde anladığını gösterir: "Bütün cihana karşı, İstanbul'u ebedî olarak Türk milletine mal etmiş olan kuvvet ve kudret hemen hemen aynı yıllarda icat edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye kabul ettirmeyi başaramamıştır". Atatürk çok takdir ettiği Fatih'in bile skolastik düşünceye yenik düştüğünü anlamıştı.

Öyle ise artık, skolastik düşüncenin yaşamasına izin vermeme-lydi. Atatürk yukarıda naklettiğimiz sözleriyle ulusu akıl yolu için eğitirken, her alanda lâiklik ilkesinin uygulanmasını da sağlamaya başlamıştır. Bilimsel düşünce için inanç ve akıl birbirinden ayrılmalıdır. Kimse dinsel inancını başkasına zorla aşlayamaz. Esas olan akıl ve bilimdir. Böylece Atatürk belki, "akıl inançtan önce gelir" diyen İbnürrüşd'ün düşüncelerini canlandırıyordu. İşte, O'nun en büyük başarısı, akılcılığı, lâik devlet yoluyla Türkiye'ye sokmuş olmasıdır. Bu iş için başka çare kalmadığını 600 yıllık Osmanlı tarihindeki tüm denemeler kanıtlamıştır.

Böylece, Atatürk inkılapları, bir bütün olarak, akılcılıktan çıkmaktadır: Cumhuriyet, Yazı Değişikliği, Eğitim ve Hukuk Yenilikleri hep aklın buyruğu olduğu için yapılmışlardır. Akılcılığı bu biçimiyle yerleştiren ise, lâiklikten başka birşey değildir.

²⁸ ATATÜRK'ün Söylev ve Demeçleri, II, Ankara, 1959, s. 90.

²⁹ KARAL, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara, 1956, s. 65. vd.

Türkiye böylece, oldukça geç de olsa akıl çağına geçti. Ama, Japonları bir yana bırakırsak, Doğuda akıl çağına en erken geçen toplumun biz olduğunu da söylemeliyiz. Bizimle birlikte yola çıkan Japonlar, lâik bir düzene sahip olduklarından XX. yüzyıl başında büyük devlet olabildiler. Bizim ise durumumuz o sıralarda belliydi.

Özetlersek, Türkiye'nin akıl çağına geç girme öyküsünün bir yönünü sizlere sunmaya çalıştık. Sorun, çok çeşitli açılardan tartışılabilir. Dikkat edilirse, sebepler üzerinde durmadık. Bunu tek başımıza açıklayacak güçte değiliz. Sizlere sadece, bilimsel gerçekleri bir ufak tablo biçiminde sunmaya çalıştık. Son sözümüz şu olacak: Zorlukla benimsediğimiz ve artık içinde yaşadığımız akıl çağından tekrar çıkmak istemiyorsak, bizi bu çağa kesin olarak sokan Atatürk'e ve O'nun lâiklik ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmamız gerektir. Bizi refaha ve mutluluğa ancak akılcılık götürecektir. Başka hiçbir yol yoktur.